

Egipatska magija i praznovjerje u rimskoj provinciji Dalmaciji

Gatjal, Tena

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:850404>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-27**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Tena Gatjal

Egipatska magija i praznovjerje u rimskoj provinciji

Dalmaciji

Završni rad

Zadar, 2020.

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Egipatska magija i praznovjerje u rimskoj provinciji Dalmaciji

Završni rad

Student/ica:

Tena Gatjal

Mentor/ica:

Izv. Prof. dr. sc. Ivana Jadrić-Kučan

Zadar, 2020.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Tena Gatjal**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Egipatska magija i praznovjerje u rimskoj provinciji Dalmaciji** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 5. lipnja 2020.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Razvoj egiptologije	2
2. 1. Povijesni uvod	2
2. 2. Egipatska religija i mitologija	4
3. Razvoj kulta i magije	5
3. 1. Uvod u magiju	5
3. 2. Egipatska magija	5
3. 3. Magični amuleti	5
3. 3. 1. Horusovo oko-Uđat	6
3. 3. 2. Amuleti u rimskom svijetu	7
3. 4. Dokumenti o egipatskom praznovjerju	9
3. 4. 1. Tekstovi piramida (Knjiga mrtvih).....	9
3. 4. 2. Leydenski papirus	10
3. 4. 3. Koptski spisi	10
3. 4. 4. Sibilinske knjige.....	10
3. 4. 5. Smaragdna ploča	11
3. 5. Širenje egipatske religije	12
4. Egipatska božanstva	12
4. 1. Oziris	14
4. 1. 1. Apis.....	14
4. 1. 2. Ikonografija.....	15
4. 2. Serapis	17
4. 2. 1. Ikonografija.....	17
4. 2. 2. Serapisov kult.....	17
4. 2. 3. Dioklecijanova palača u Splitu.....	18
4. 3. Izida-Hator	20
4. 3. 1. Ikonografija.....	20
4. 3. 2. Sinkretizacija u grčkim i rimskim kultovima.....	21
4. 3. 3. Izijački kult u rimskoj provinciji Dalmaciji.....	23
4. 4. Harpokrat	28
4. 4. 1. Ikonografija Harpokrata	30
4. 5. Amon	30
4. 5. 1. Jupiter-Amon	31
4. 6. Anubis	33

4. 7. Hepera	34
4. 8. Ptah	35
4. 9. Ra	35
4. 10. Bastet	35
4.11. Hermes-Thot	36
4 .12. Abraksas	38
5. Demoni	38
5. 1. Sfinga	38
5. 2. Ušebi (šauabti)	39
5. 3. Bes	40
5. 3. 1. Nekropola na Relji – Zadar.....	40
5. 3. 2. Amuleti Besa u Arheološkom muzeju u Splitu.....	41
6. Zaključak	43
7. Sažetak	44
8. Popis literature	46
9. Popis ilustracija	48

1. Uvod

Egipat je svojim utjecajima uvelike pridonio promjeni u rimskoj i grčkoj zajednici. Kulturna ostavština očituje se kroz spomenike, *artes minores*, kipove i amulete. Na područje rimske provincije Dalmacije istočnjački utjecaji dopiru sredinom 1. stoljeća. Prvotni utjecaji došli su kroz orijentalce i putopisce koji su, dolazeći iz različitih krajeva svijeta, širili egzotična kulturna obilježja. Prvi zabilježeni bili su pretežito vezani uz kult božice Izide, nakon kojeg su uslijedili i Oziris, Harpokrat i drugi. Proučavanjem raznovrsnih artefakata arheolozi su zaključili da su naši preci kroz njih upoznali egipatsku magiju i njezino djelovanje. Kroz iduća poglavlja vidjet ćemo na koji način su egipatska religija i praznovjerje utjecali na dalmatinsku obalu u vrijeme vladavine Rimskoga carstva.

2. Razvoj egiptologije

2. 1. Povijesni uvod

Antički Egipat geografski se smjestio na području rijeke Nila i okolnih pustinjskih prostora na sjeveroistoku afričkog kontinenta (slika 2,3.). Prema uobičajenoj kronologiji njegova povijest započinje 3100. godine prije Krista, a završava 395. godine, te se dijeli na 31 dinastiju.¹ Osnivanjem Aleksandrije u 4. stoljeću prije Krista ona postaje sjedište dinastije Ptolomejevića, koji su tada vladali Egiptom, te dolazi do sinkretizma između grčke i egipatske mitologije i heleniziranja egipatskih božanstava. Kult Izide i Ozirisa postaje jedan od vodećih u grčkome svijetu. Bitkom kod Akcija 31. godine prije Krista Egipat postaje rimska provincija, što je omogućilo širenje egipatske mitologije diljem Rimskog Carstva.²

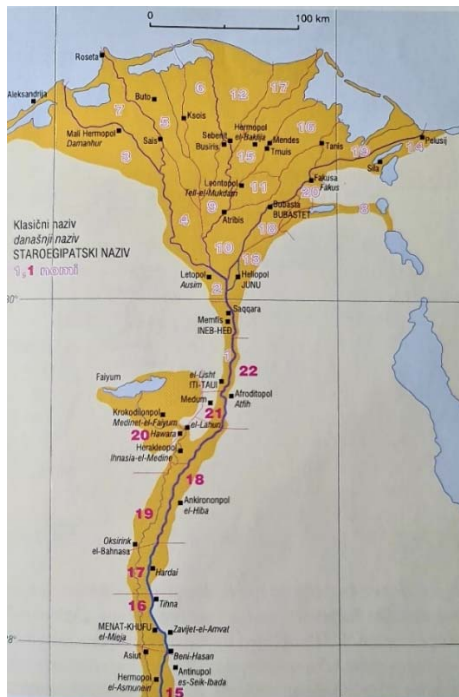
Slika 1: Marko Antonije i Kleopatra (K. A. GIUNIO, 2015, 44.)

Međutim, u samim počecima to nije baš išlo bez otpora, budući da Rim nije bio u dobrim odnosima s Egiptom, čime je promoviranje istoga bilo ispod časti Rimljanima. Poznato je da je rimski Senat čak četiri puta naredio uništenje egipatskih svetišta. Također je došlo i do velikih sukoba unutar Carstva, te je širenje aleksandrijskih kultova u potpunosti zabranjeno unutar pomerija (*pomerium*), njihovi poklonici su prognani. Smrću cara Tiberija izgon je Egipatske religije s prostora Rimskog Carstva zaustavljen, te možemo reći da se od njegova vremena egipatski kult lakše prihvaća i širi. Tako se u vrijeme cara Kaligule unutar Rima podiže prvi hram posvećen Izidi te se počinju slaviti njene svečanosti *Navigum Isidis*. Carevi Vespazijan i Hadrijan odlaze u Egipat odakle donose znanja o Serapisu i Hermesu.

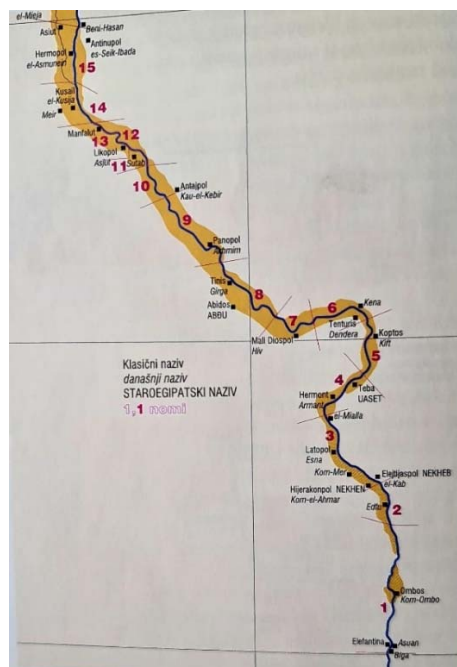
¹ I. URANIĆ, 2002, 22-23.

² K. A. GIUNIO, 2013, 426.

Egipatski utjecaj na Hadrijana očitovao se njegovom divinizacijom Antinoja, koji je umro udavivši se u Nilu te potom postao dio egipatske religije štovane na Marsovom polju.³

Slika 2: Geografski smještaj antičkog Egipta (preuzeto: I. URANIĆ, 2002, 15.)

Slika 3: Egipat uz pojas rijeke Nil (preuzeto: I. URANIĆ, 2002, 16.)

³ K. A. GIUNIO, 2013, 428-429.

2. 2. Egipatska religija i mitologija

Religija je u starom vijeku imala ogroman utjecaj na ljudski svjetonazor. Početak svijeta kreiran je kombinacijom materije i duhovnosti čiji je rezultat bio čovjek. Kult je nastao kao potreba za načinom komunikacije između ljudi i bogova. U egipatskoj se religiji nebeski svijet prvi put simbolički povezuje kao boravište bogova s materijalnim svijetom tj. zemljom i ljudima.⁴ Začetak Egipatologije seže u 1882. godinu, a uvodi je Jean-Francois Champollion. Osnutkom Narodnog muzeja u 19. stoljeću u Zagrebu, počinje se formirati i egipatska arheološka zbirka u Hrvatskoj.⁵

Svestranost egipatske kulture posljedica je podijeljenosti zemlje na sjevernu i južnu hemisferu. Osim Ozirisa, svi egipatski bogovi su u početcima prikazani u zoomorfnom obliku. Horus i Set (čiji su predstavnici sokol i mravojed/magarac) braća su koja simboliziraju ujedinjeni Gornji i Donji Egipat čiji su bili i zaštitnici. Motiv tog sukoba postao je iznimno čest ukras na faraonskim prijestoljima. Motiv sokola, koji je predstavljao Horusa, kasnije je vezan uz kult Sunca koji se širi Egiptom i veže uz mnoge druge bogove kao što su Ra, Amon, Oziris.⁶

Neki od egipatskih rituala poput Izidinih i Ozirisovih misterija povezani su s onima u rimskom i grčkom razdoblju. Ovakvi rituali slavili su fertilitet i revitalizaciju života. Osim toga postojao je i ritual povezan s Horusom koji je predstavljao sile dobra naspram Seta i Apepa kao sila kaosa.⁷ Nakon arapskog osvajanja Egipta u 7. stoljeću, stanovništvo se podijelilo na kršćane i muslimane. Kršćani su ostali skloni sinkretizmu te su štovali boga sunca – Horusa, na čijim se stelama ponekad spominjalo i Kristovo ime.⁸

Egipćanima je ovozemaljski život duboko povezan s nebeskim svodom. Dok su Nil uspoređivali s mliječnom stazom, piramide u Gizi gradili su prema Orionovu pojasu. Dolazak poplava s Nila bio je popraćen pojavom zvijezde Orion, te su ih tako stanovnici drevnog Egipta povezali s bogom Ozirisom. Orion je na nebu pratila zvijezda Sirius pa su je poistovjetili s njegovom ženom Izidom.⁹ Astrologija je u rimskom svijetu postala dio svakodnevice. U njoj su sudjelovali i rimski carevi poput Tiberija i Domicijana koji su imali

⁴ I. URANIĆ, 2002, 226.

⁵ Ibid, 9-11.

⁶ Ibid., 226-228.

⁷ Ibid., 237-238.

⁸ Ibid., 16.

⁹ K. A. GIUNIO, 2000, 183.

osobne astrologe. Prakticirana je sve do srednjeg vijeka, u kojem se počela smatrati iznimno opasnom, no njom su se i dalje bavili raznorazni učenjaci.¹⁰

3. Razvoj kulta i magije

3. 1. Uvod u magiju

Pojam magija označavao bi uspostavljanje dominacije mističnim sposobnostima i kontrolom uma čiji je cilj izmanipulirati predmet ili osobu pomoću određenih rituala. Postojale su razne tehnike izvođenja poput bacanja čini, obavljanja liturgija ili korištenja čarolija. Kako bi ih proveli, čarobnjaci su se koristili lijekovima, otrovima ili napitcima. Postoje dvije vrste magije: bijela i crna. Bijela magija se koristila u dobre svrhe, dok je crna magija korištena kako bi se izvukla korist ili nanijelo zlo. Jedan od oblika crne magije bila je nekromancija, a obavljali su je šamani koji su posjedovali sposobnost komunikacije s mrtvima. Ova vrsta magije koristila se još od razdoblja Egipta i Perzije pa sve do Grka i Rimljana.¹¹

3. 2. Egipatska magija

Dok je u drugim bliskoistočnim kulturama korištena pretežito u mračne svrhe, u Egiptu je magija korištena kako bi se dosegla premoć nad bogovima. Božica egipatske magije nazivala se *Heka*, a magični spis *hekau*.¹² Egipćanima je vjerovanje u magiju bilo izrazito velik dio religijske kulture. S pojavom još u vrijeme preddinastijskog Egipta, magija je utjecala na oblikovanje njihovog duhovnog i fizičkog svijeta. Zbog nje su bili povezani s prirodnim pojavama, pa čak i astronomijom.¹³ Također su vezani uz početke astrologije, pa tako se utemeljiteljem smatra Hermes, koji se izravno vezuje uz egipatskog boga magije – Totha.¹⁴

3. 3. Magični amuleti

Amulet je predmet kojim su se Egipćani štitili od zlih uroka i neprijateljskih utjecaja.¹⁵ U razdoblju egipatskih dinastija amulet se nazivao *meket* ili *nehet* što u prijevodu znači „zaštitnik“.¹⁶ Na području Egipta je na tisuće magijskih amuleta, koji su bili korišteni kao dio

¹⁰ K. A. GIUNIO, 2018, 79-82.

¹¹ Ibid., 6-10.

¹² Ibid., 12.

¹³ Ibid., 13.

¹⁴ Ibid, 77.

¹⁵ K. A. GIUNIO, 2007, 77.

¹⁶ K. A. GIUNIO, 2000, 180.

magijskog obreda. Mogu se podijeliti na 270 različitih tipova, a prikazani su u zoomorfnim ili božanskim oblicima, dok su neki predstavljali i svakodnevne predmete. Bili su napravljeni od poludragih i dragih kamenja, kosti, zlata, školjki, srebra itd.¹⁷ Najčešće su na njima bili prikazani bogovi koji su vezani uz podzemni svijet ili svakodnevni život: Amon, Ptah, Horus, Oziris, Izida, itd. Amuleti se često u opisuju u Knjizi mrtvih, zbirci magijsko-religijskih formula koja se sastoji od 190 poglavlja.¹⁸

Slika 4: Amuleti, uđat, Horusovo oko, skarabeji s Hvara iz Arheološkog muzeja u Splitu (foto: T. Gatjal)

3. 3. 1. Horusovo oko – Uđat

Glavnim uzročnicima bolesti u egipatskom svijetu smatrani su zli duhovi koji su se istjerivali pomoću amuleta. Jedan od najčešćih bio je Horusovo oko, a izrađivalo se od fritra ili fajanse te se stavljao na rane ili bolna područja. Drugo ime za njega bio je uđat, a snaga mu se uspoređivala sa značenjem koje se odnosilo na stvaranje čovjeka pa mu se samim tim moglo vratiti tjelesno zdravlje i unutarnji sklad. Liječenje bolesnika se, osim amuletima, obavljalo i drugim metodama, kao što je ljekovita voda koja je otjecala iz egipatskih hramova.¹⁹ Uđat se

¹⁷ K. A. GIUNIO, 2018, 12-13.

¹⁸ K. A. GIUNIO, 2000, 181.

¹⁹ I. URANIĆ, 2002, 256.

prikazivao kao oko iz kojeg potječu suze.²⁰ Primjere nalazimo u Arheološkom muzeju u Splitu (pronađen na *Pharosu*)²¹ i Dubrovniku.²²

Slika 5: Uđat iz Arheološkog muzeja u Splitu (P. SELEM, 1997, tabla LI, 4.7.)

3. 3. 2. Amuleti u rimskom svijetu

Amuleti pripadaju skupini predmeta koja se naziva *artes minores*. Iako ponekad zanemareni, imali su značajan utjecaj pri shvaćanju religije nekog naroda. U rimskom svijetu najrasprostranjeniji amuleti bili su falusi. Ovaj je predmet, u obliku muškog spolnog uda predstavljao zaštitu od otrova, nesreća, bolesti i uroka. Izrađivao se od jantara, zlata, bronce, kosti i staklene paste. Još jedan od primjera magičnih predmeta su bule (kapsule). Koristile u se kao „ljubavni napitci“ ili kapsule za zaštitu pečata kojima podrijetlo pronalazimo u Egiptu.²³ Osim navedenog, amuleti su se izrađivali od gagata i koralja, koji potječu s područja Italije i Egipta. Koristio se kao obrana od zlih uroka. U antici se gagat koristio i za izradu nakita poput narukvica, prstenja, ukosnica i sl. po Pliniju, ovaj se materijal koristio za lijek protiv tumora, zubobolje, pa čak i napada epilepsije.²⁴

Još jedan od fascinantnih nalaza je amulet s figurom lava. Izrađen je od stakla i datiramo ga između 3 i 6. stoljeća. Amuleti ovog tipa imali su apotropejsku funkciju, no koristili su se i kao obrana od raznih bolesti. Ova životinja jedna je od najčešćih prikaza zbog svog zaštitničkog značenja i povezanosti sa zvijezdom Lava. Na značenje privjeska utjecao je

²⁰ I. URANIĆ, 2005, 44.

²¹ P. SELEM, 1997, 110,111

²² I. URANIĆ, 2001, 190.

²³ K. A. GIUNIO, 2015, 42.

²⁴ K. A. GIUNIO, 2018, 72-73.

njegov oblik i boja. Primjerice okrugli amulet prikazan na slici 6 simbol je vječnosti. Došli su na naše prostore s područja Sredozemlja.²⁵

Slika 6: Privjesak s prikazom lava (K. A. GIUNIO, 2018, 96.)

Magijskog su karaktera mogle biti i koštane igle. Nekima je glava oblikovana u ruku boga Sabazija koji je vezan uz zaštitu od raznih nevolja i bolesti. Možda su predstavljale zavjetne darove Sabaziju, Izidi, Kibeli, Dionizu i Veneri. Jedan od čestih prikaza je ruka stisnuta u šaku s palcem koji prolazi po sredini, takozvana figa. Vezana je uz seksualnost i zaštitu. U Rim i Grčku dolazi iz Egipta.²⁶

U Zadru je pronađen negativ kalupa amuleta-privjeska s prikazom tračko-frigijskog božanstva Sabazija. Amulet je napravljen u obliku pročelja na kojemu je u zabatu prikazan orao, a u središnjem dijelu Sabazije sa kalathosom na glavi. Lijevom rukom se drži za stablo, a u desnoj drži borovu šišarku. Ovo božanstvo smatralo se zaštitnikom vječnog života i vegetacije.²⁷ Dok se ovaj nalaz u starijoj literaturi poistovjećuje s egipatskim Serapisom, J. Medini zaključuje kako se radi o božanstvu frigijskog podrijetla. To smatra zbog činjenice da na ovom prikazu Sabazije drži nogu na glavi ovna, što se izravno povezuje s ikonografijom Jupitera Sabazija. Ovo potvrđuje i kratki hiton u koji je obučen, a koji nije tipičan za Serapisa. Pronađeni kalup služio je za izradu privjesaka frigijskim svećenicima koji su ih tijekom obavljanja liturgije nosili na prsima.²⁸

²⁵ K. A. GIUNIO, 2018, 60.

²⁶ Ibid., 61-62.

²⁷ P. SELEM, 1972, 10.

²⁸ Z. SERVENTI, 2010, 56-57.

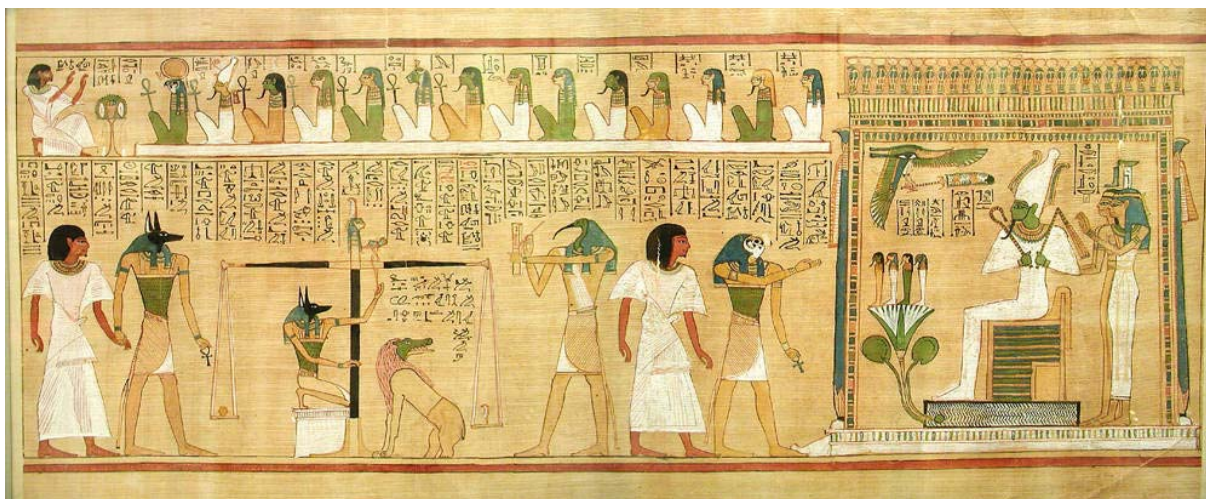
Slika 7: Prikaz Sabazija na kalupu iz Kapitolijskog hrama u Zadru (K. A. GIUNIO, 2018, 62.)

3. 4. Dokumenti o egipatskom praznovjerju

3. 4. 1. Tekstovi piramida (Knjiga mrtvih)

Tekstovi piramida jedan su od ključnih izvora o postanku Egipta. U njima su ispisani magijski natpisi za funerarne obrede faraona. Najčešće su se nalazili na zidovima grobnica ili nadgrobni pločama. Mit o postanku vezan je uz heliopoljsku teologiju po kojoj su Oziris, Izida, Set i Netfis potomci Nute, božice neba, i boga Geba koji je vladao zemljom. Oziris je za ženu uzeo Izidu, a Set je uzeo Netfis. Oziris je kao bog poljoprivrede postao mudar kralj i vladar te ga je brat Set iz ljubomore ubio, rasjekao i razasuo egipatskim tlom. Njegova žena Izida je iz tuge sakupila sve dijelove tijela koje je spojila te se oplodila, iz čega se rodio Horus. Sina je odgajala u močvarnim predjelima rijeke Nila i ujedno ga branila od pakosnog ujaka. Odrastajući je Horus saznao za očevu sudbinu, te se suprotstavio Setu, u čemu su mu pomogli i bogovi (jedan od njih bio je Thoth) koji su stali na Ozirisovu stranu. Na prijestolje sjeda sin Horus, a Oziris, vraćen iz smrtne postelje, postaje kraljem podzemnog svijeta.²⁹

²⁹ K. A. GIUNIO, 2000, 181-182.

Slika 8: Ulomak iz knjige mrtvih
(preuzeto:https://hr.wikipedia.org/wiki/Knjiga_mrtvih#/media/Datoteka:BD_Hunefer.jpg)

3. 4. 2. Leydenski papirus

Leydenski papirus dokument je s najviše podataka o egipatskom praznovjerju. Egipatska magija bila je usko vezana uz narodne običaje, te ju je s dolaskom kršćanstva bilo poprilično teško istrijebiti. Magijski su obredi, kao i zavjetni darovi, služili kao „karta“ za ulazak u raj kojemu duša pristupa nakon smrti. Čovjekovo tijelo dijelilo se na *ka* koje je predstavljalo dvojnika koji ostaje na zemlji i luta poput duha, te *ba* koje bi kršćani danas nazivali dušom.³⁰

3. 4. 3. Koptski spisi

Egipatska je religija utjecala i na početne stadije razvoja kršćanstva. U Egiptu su sredinom 20. stoljeća otkriveni koptski spisi koje su u ranom kršćanstvu proučavali teolozi. Jedan od rukopisa pronađen u Aleksandriji govori o vjerovanjima egipatskih mudraca Asklepija i Hermesa Trismegista. Proročanstvo je predvidjelo mogući slijed događaja koji se kasnije pokazao istinitim. Riječ je o stanju Egipta nakon napada od strane muslimana.³¹

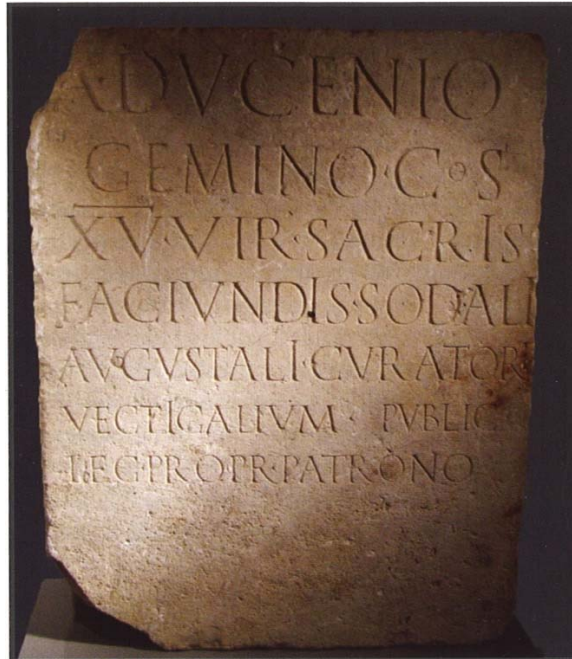
3. 4. 4. Sibilinske knjige

U početnim godinama Rimske Republike pojavile su se Sibilinske knjige. Prve stranice nastale su na području Male Azije u 7/6. stoljeću prije Krista i pripisuju se proročici Sibili. Putujući preko Eritreje i Kume ovi su zapisi stigli na područje Rima. Ove knjige čuvali su svećenici koji su u početku brojili dvoje, a na posljetku čak petnaest članova. Nazivali su se

³⁰ I. URANIĆ, 2002, 238-240.

³¹ K. A. GIUNIO, 2018, 77-78.

sacerdotes Sibyllini. Članovi ove skupine pretežito su bili konzuli i pretori u kombinaciji s patricijima i plebejcima. Uz pomoć ovih knjiga smirivali su se bogovi, određivali dani molitve i uveo se nadzor nad kultovima. Rimljani su po njima uveli i svečane gozbe u čast Pantheonu. Na području Dalmacije pronađen je natpis koji svjedoči o sudioniku ove službe. Natpis se odnosi na namjesnika Aula Ducenija Gemina, koji je u to doba bio bivši konzul i obnašajući patron Narone. Pronađen je u Vidu (Naroni), a datira se u 1. stoljeće poslije Krista.³²

Slika 9: Natpis Aula Ducenija Gemina iz *Narone* (preuzeto: K. A. GIUNIO, 2018, 45.)

3. 4. 5. Smaragdna ploča

Alkemija je vještina čiji počeci sežu u razdoblje Mezopotamije i Egipta, a kod nas postaje popularna tijekom srednjovjekovlja. Smatrala se tehnikom pretvaranja neplemenitih metala u plemenite. Jedan od njih je *Smaragdna ploča* koja je pronađena u Gizi u grobnici Hermesa Trismegista. Datira se u 8/9. stoljeće, a na engleski ju prevodi Isaac Newton. Ovakvi tekstovi nazvani su hermetički spisi i većinom su pripisani Hermesu Trismegistu. Spisi su orijentalnog i grčkog podrijetla, a dotiču se raznih područja poput astrologije, religije i filozofije.³³

³² K. A. GIUNIO, 2018, 43-46.

³³ Ibid., 78-79.

3. 5. Širenje egipatske religije

Egipat je svojom religijom uvelike utjecao na Rimljane i Grke. Ljudi koji su u to doba proputovali Egiptom sa sobom su doveli razna egipatska kulturna obilježja. Egipćani su se smatrali izvornicima takozvane „crne“ i „bijeke“ magije.³⁴

U Rimu su neoplatonizam i egipatska religija bili usko povezani, a vezalo ih je vjerovanje u snagu magijskih izričaja i zaziv nadnaravnih pojava – teurgiju. *Aegyptiaca* je naziv za egipatske predmete koji su izvorno nastali u Egiptu ili su njihove kopije, a pronađeni su na području Sredozemlja. Zaštitnog su karaktera pa su nerijetko bili sadržaj grobova žena i djece.³⁵

Praznovjerje je bilo sveprisutno u rimskoj religiji. Na njeno oblikovanje utjecali su prirodni elementi koji su postali izvor za dom magičnih stvorenja. Ovakav oblik vjere utjecao im je koliko na duhovni toliko i na društveni život. Djecu su zastrašivali s pričama o nemanima, pčele su predstavljale božanske glasnike, ustati na lijevu nogu postao je loš znamen.³⁶ U Rimu je krajem 6. stoljeća prije Krista Zakonikom dvanaest ploča regulirano izvođenje magije ili bacanje čini. Ti zakoni sadržavali su smrtne kazne, rad u rudnicima, bacanje zvijerima ili pak lov na vještice koji je bio popularan za Tiberija i Nerona u 1. stoljeću. Zakoni su zabranjivali proizvodnje ljubavnih napitaka i otrova, ljudsko žrtvovanje, posjedovanje knjiga o magiji i mnoge druge.³⁷

4. Egipatska božanstva

Osim u moderno doba, mnogi su egipatskom kulturom bili fascinirani još u vrijeme antike. Rimljani i Grci su osebujno oblikovali razne rituale i kultove koji su već bili popularni u starom Egiptu. Do sinkretizma izrazito dolazi kada je riječ o Izidinom kultu. Mnogi su rimski carevi štovali egipatske kultove i često su kasnije bili prikazivani s njihovim svojstvenim atributima. Širenju egipatskog kulta u rimskoj provinciji najviše su pridonijeli tamo naseljeni orijentalci.³⁸ Sinkretizam s egipatskim kultovima prvo su uveli Grci, a zatim Rimljani, koji su osim Izide u svoj kult uveli Ozirisa, Anubisa, Serapisa i Harpokrata, te

³⁴ K. A. GIUNIO, 2018, 14.

³⁵ Ibid., 16-17.

³⁶ Ibid., 30- 31.

³⁷ Ibid., 40-41.

³⁸ I. URANIĆ, 1999, 5.

Jupitera-Amona.³⁹ Egipatski kult u Rim prodire za Suline vladavine. Štovanje Serapisa posebno dolazi do izražaja u vrijeme Hadrijana, kad izlazi iz Izidine sjene.⁴⁰

Vrhovna božanstva egipatske mitologije nastala su u razdoblju Starog kraljevstva i funkcionirala su kao dio njihovog politeističkog sustava. Štovanjem različitih bogova u mnogobrojnim gradovima mitologija se sve više širila. U početku su postojali Ra, Atum, Ptah i Amon, iz kojih se kasnije manifestiraju ostala božanstva. Egipćani su često kroz mitološke prikaze širili svoju duhovnost i razvijali religiozne sustave, koji su bili osnova za mnoge kasnije religije. Osim razvijanja svijesti o višem biću, oni su kroz mitologiju razvijali i razne vrste umjetnosti, te su bogovima pripisivali attribute kreirajući zoomorfna, antropomorfna i antropozoomorfna božanstva. Prvoj skupini pripadaju bogovi u obliku žena s naglašenim majčinskim osobinama, ili muškarca prikazanog kao faraona. Drugoj skupini pripadaju božanstva prikazana u obliku životinja, dok u treću svrstavamo obje prijašnje kategorije u kombinaciji. Karakteristični prikazi za prvu kategoriju bile su žene ili muškarci vitke linije s *ankhom* koji aludira na njihovu besmrtnost. Ovdje pripadaju Izida, Oziris, Amon i Ptah. Zoomorfna božanstva su još u doba Egipta smatrana bizarnima. Jedno od njih je Hepera ili skarabej. Karakterizira ga guranje balege s jajašcima stražnjim nogama, što su Egipćani usporedili sa jutarnjim podizanjem sunca na horizontu. Smatra se da su imena bogova često bila samo sakralna varijanta koja se koristila u javnosti, dok su im prava imena skrivena jer su korišteni kao njihova invokacija.⁴¹

Kipovi egipatskih božanstava predstavljali su određenu vrstu svetinje. Molilo se u vrijeme prvih jutarnjih zraka kako bi božanstvo kojemu je ritual bio posvećen moglo ući u kip i poprimiti njegove attribute. Prinosile su se razne žrtve u obliku hrane, piće, miomirisa, a kipovi bi bili prenošeni na putovanjima u vlastitim prijenosnim svetištima.⁴²

U 4. stoljeću kršćanstvo sve više jača, a utjecaj orijentalnih kultova slabi. U ovom razdoblju rasprostranjenost kulta smanjila se na manje aristokratske krugove. Kršćanstvo postaje državnom religijom, dok sve ostale vjere ostaju dijelom tradicije i osuđene su na grupu konzervativaca koji su bili otvoreni prema egzotičnijim iskustvima.⁴³

³⁹ K.A. GIUNIO, 2013, 422-423.

⁴⁰ P. SELEM, 1997, 35,41.

⁴¹ I.URANIĆ, 1999, 8-11.

⁴² Ibid., 12.

⁴³ I. URANIĆ, 1997, 43.

4. 1. Oziris

U zlatno doba, koje se u egipatskoj povijesti smatra razdobljem bogova, Oziris je bio vladar Egipta. Žena mu je bila Izida, a brat Set.⁴⁴ Nakon što ga je usmrtio vlastiti brat bacivši ga u Nil, Oziris je uskrsnuo i zavladao svijetom mrtvih, odnosno Amentijem. Tijekom cijele egipatske povijesti niti jedan bog nije dosegao njegovu slavu. U kršćanstvu ga možemo poistovjetiti s idejom Krista, kojemu se približava idejom o produhovljenosti i pričom o mučeničkoj smrti.⁴⁵ Prikazuje se okružen svojim atributima – pastirskim štapom i bičem. Spomenut je i u jednom od najstarijih egipatskih dokumenata koji se zove *Tekstovi piramida*. Slavi ga se u brojnim himnama staroga Egipta koje su pjevane pri pogrebnim ritualima u čast svijetu mrtvih. S obzirom na to da je Oziris predstavljen kao uskrsnuti bog, bogoslužjima u njegovo ime pokušavala se dosegnuti besmrtnost. Čovječja duša nakon svjetovnog života odlazi na suđenje gdje joj o sudbini odlučuje Oziris. Upravo zbog navedenog ovaj se bog smatra sinonimom za Krista u egipatskog mitologiji.⁴⁶ Egipćani su smatrali da će dolaskom u njegovo svetište dosegnuti vječno blaženstvo. Središte Ozirisova kulta nalazilo se u Abidu.⁴⁷

4. 1. 1. Apis

Apis je sveti bik čija se simbolika povezuje s mjesečevim srpom, a prema Plutarhu on je bio duša boga Ozirisa. Prikazuje ga se kao bika sa solarnom pločom među rogovima. Za vrijeme okupacije od strane Perzije, Egipćani su ga štovali usprkos perzijskim zabranama. Bik im je predstavljao reinkarnaciju boga Apisa, što se očitovalo pronalaskom mauzoleja u Saqqari koji je bio pun mumificiranih bikova specifičnih šara.⁴⁸

⁴⁴ I. URANIĆ, 2002, 223.

⁴⁵ Ibid., 222-223.

⁴⁶ I. URANIĆ, 1999, 15.

⁴⁷ K. A. GIUNIO, 2000, 184.

⁴⁸ I. URANIĆ, 1999, 20.

Slika 10: Sveti bik Apis iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku (preuzeto: I. URANIĆ, 2001, 198.)

4. 1. 2. Ikonografija

Ptolomejević I. Soter za svoje vladavine unosi novine u grčki svijet. Helenizira egipatska božanstava, te Izidu i Ozirisa stavlja u središte novog grčkog kulta. Oziris je postao Serapis/Zeus, te je kasnije poistovjećen s rimskim Jupiterom. U srednjoj Dalmaciji pronađeno je 11 primjera s prikazom Ozirisa. Prikazan je sa skeptom u ruci i krunom *atef* na glavi. Datiraju se između 1 i 3. stoljeća poslije Krista. Ostaci korozije i okorjele zemlje na brončanim primjerima upućuju na to da su nalazi pronađeni na području obale. Analogije imamo u Porajnju, Italiji, Galiji i na području Panonije. Pronalazak iz Zadra datira se u staroegipatsko doba, što se prepoznaje po rustičnom prikazu zdepastoga tijela.⁴⁹

Devedesetih su godina na području jugoistočnog dijela zadarskog poluotoka provedena zaštitna arheološka istraživanja. Otkriveni su ostaci rimskoga naselja od kojega su sačuvana dva bunara i terme. Većina je arhitekture uništena tijekom drugog svjetskog rata. Tijekom početne godine istraživanja među ostalim nalazima otkriven jer i brončani amulet. Radi se o nalazu egipatskog podrijetla koji prikazuje boga Ozirisa. Datira od 1. do 3. stoljeća prije Krista, a djelo je provincijalnih radionica.⁵⁰

Oziris se u godinama prije no što je postao bog podzemlja prikazivao kao kralj. Na zadarskom primjeru amulet je napravljen u obliku balzamiranog tijela mumije omotanog u plašt. Glavu mu prikriva faraonski nemes koji pretežito na sebi ima pruge, te pada preko vrata do prsa. Na glavi je možda imao rupicu gdje je prije stajala kraljevska kobra koja je simbol

⁴⁹ K. A. GIUNIO, 2000, 185-188.

⁵⁰ Ibid., 177-178.

dostojanstva. Ruke drži prekrižene naprijed, a u njima drži bič i žezlo. Bič simbolizira moć, a žezlo kraljevsku ovlast. Tipični prikazi Ozirisa još su sadržavali kraljevsku krunu i dugu bradu.⁵¹

Slika 11: Amulet boga Ozirisa sa zadarske nekropole (preuzeto: K. A. GIUNIO, 2018, 84.)

Jedan od najčešćih amuleta s prikazom Ozirisa je Ozirisov stup ili đed. Ovakva vrsta amuleta u obliku pilastra predstavlja njegovu kralježnicu koja je simbol stabilnosti. Ovakav jedan nalazimo u fundusu arheološkog muzeja u Zadru. Đedovi su se podizali u svrhu obnove i uskrsnuća vrhovnog boga Ozirisa.⁵²

Slika 12: Amulet-privjesak u obliku pilastra (preuzeto: K. A. GIUNIO, 2018, 84.)

⁵¹ K. A. GIUNIO, 2000, 178-179.

⁵² K. A. GIUNIO, 2018, 20.

4. 2. Serapis

4. 2. 1. Ikonografija

Ovo božanstvo potječe iz Egipta, no usko je vezano uz helenistički svijet. Prikazan je kao muškarac na prijestolju s dugom kosom i bradom, te kantarosom na glavi. Kraj njega se često nalazio njegov pas Kerber. Po ikonografiji se vezuje uz Ozirisa, no i uz grčke bogove Plutona i Hada. U Rimu se štovao kao bog podzemlja i mrtvih, te je najpoznatije božanstvo egipatskog kulta uz božicu Izidu.⁵³ Po tumačenju Plutarha, nastao je spajanjem imena Ozirisa i Apisa. U vrijeme cvjetanja Serapisova kulta u Rimu i Grčkoj Ozirisov kult i dalje živi, no promijenjen je kroz sinkretizam i osnivanje novih iskonskih religija.⁵⁴

Slika 13: Gema s prikazom Serapisa iz Arheološkog muzeja u Splitu (preuzeto: : <http://croato-aegyptica.starapovijest.eu/hr/Predmet/1669>)

4. 2. 2. Serapisov kult

U vrijeme širenja Rimskim carstvom, Oziris je kao Izidin muž u egipatskoj mitologiji zamijenjen Serapisom, Do rasprostiranja njegova kulta dolazi tijekom 2. stoljeća. Prikazi sa Serapisovim likom pojavljuju se na lucernama, gemama, amuletima i kasetama. Povezujemo ga s već spomenutim prikazom Sabazija na pročelju edikule. Dovodi se u vezu sa Zeusom-Jupiterom u obliku orla, s Askelepijem koji predstavlja zmiju obavijenu oko stabla, pa čak i sa Sabazijem preko šišarke. S Aklepijem preko mnogobrojnih spomenika s Epidaura, Krete, i Amuluma u Dakiji, dok s Amonom preko statusa vrhovnog božanstva kojim postaje za Ptolomeja I. Amonov kult nestaje s naših područja tijekom 3. stoljeća, kad dolazi do okretanja prema aristokratskim krugovima gdje ostaje skriven zbog dolaska nove religije – kršćanstva.

55

⁵³ I. URANIĆ, 1999, 27.

⁵⁴ I. URANIĆ, 2005, 100-101,

⁵⁵ P. SELEM, 1972, 54-58.

4. 2. 3. Dioklecijanova palača u Splitu

Egipat je imao velik religijski i kulturni utjecaj na područje antičke Salone. Egipatski bogovi štovani su još od razdoblja prije cara Dioklecijana, a za njegove vladavine kulturni utjecaji su zabilježeni na Dioklecijanovoj palači.⁵⁶ Smatra se da je izgrađena oko 295. godine.⁵⁷

Na sjevernoj strani splitske katedrale na području trijema pronađene su kasete s prikazima ovna, bika i mladića s košarom na glavi. Nalaze se *in situ* unutar poligonalnog zdanja Dioklecijanove palače. U blizini navedenih, pronađena je još jedna ploča s prikazom Serapisa. Prvi od triju prikaza je genij s košarom na glavi. Iz vremena tetrahije, ovakva vrsta prikaza bila je iznimno česta na novcu. Po ikonografiji prikaz podsjeća na boga Serapisa (prema kojemu se kasnije identificiraju i ostale kasete), osobito zbog navedenog modija ili košare, no moguće je da se radi i o prikazu genija kao što su *Augusti* ili *Cesaris* koji su iznimno česti prikazi u doba Dioklecijana. U unutrašnjosti splitske katedrale pronađen je i ženski lik na medaljonu koji predstavlja zaštitnicu naselja – *Tychu*. U rimskom obličju Fortune, ovaj lik se često veže uz egipatsku boginju Izidu. Druge dvije ploče prikazuju dvije životinje: bika i ovna. S obzirom na tumačenje o prvom, koje nas dovodi u vezu s kultom boga Serapisa, druge dvije kasete su također interpretirane po egipatskoj mitologiji. Glava ovna dovodi se u vezu s bogom Amonom, koji se poistovjetio s rimskim Jupiterom. Njegova karakteristična ikonografija su ovnujski rogovi, duga brada i bujna kosa. Divinizirani Dioklecijan često se povezivao upravo s ovim bogom. Sadržaj treće kasete povezuje se s božanstvom Apisom, kojeg karakterizira crni bik.⁵⁸

Dioklecijan je svoju palaču izgradio u svrhu umirovljenja nakon svoje dugogodišnje vladavine, te mjesto na kojemu će jednoga dana biti pokopan. O štovanju kulta carske ličnosti govori i carski mauzolej koji je sagrađen njemu u čast. U frizu mauzoleja nalaze se medaljoni koji prikazuju Dioklecijana i njegovu ženu Prisku. Među diviniziranim prikazima carske elite, nalazili su se i prikazi erota s girlandom. Iznad navedenog prikaza nalazi se maska s likom Hermesa Psihopompa ili maska božanstva koji personificira vjetar (zbog krilaca na glavi).⁵⁹

S egipatskom kulturom mogu se povezati i dvije glave na sjevernim vratima Dioklecijanove palače. Prikazane su životinje s runom i rogovima koje mogu predstavljati Izidu sa sinom u naručju. Unutar katedrale pronađena je i sfiga koja se danas nalazi u

⁵⁶ I. BABIĆ, 2004, 719-721.

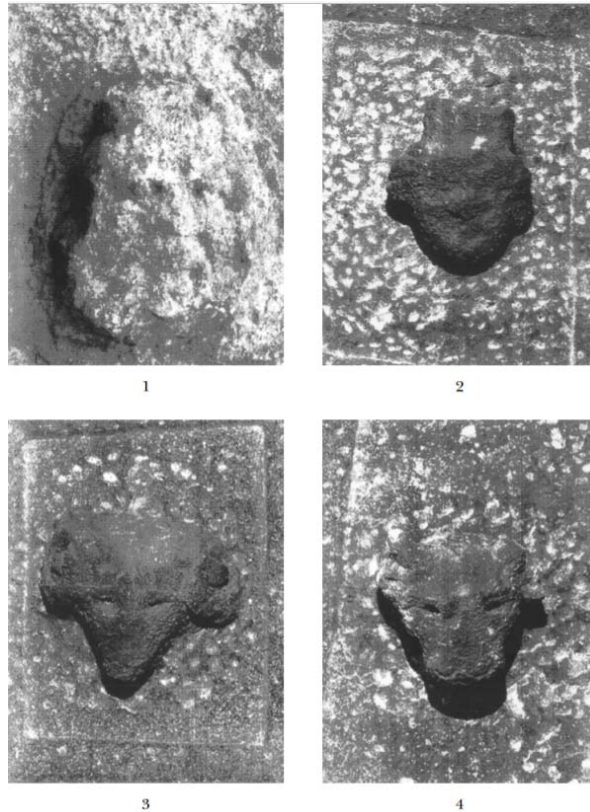
⁵⁷ K. A. GIUNIO, 2002, 48.

⁵⁸ I. BABIĆ, 2004, 721-725.

⁵⁹ I. J. KUČAN, 2019, 379-380.

Arheološkom muzeju u Splitu. Spominju se i stupovi od crnog granita, koji se dovode u vezu s Izidom.⁶⁰

Poligonalni hram unutar palače smatra se mogućim carevim mauzolejem i dovodi se u vezu s carskim kultom i štovanjem Izide. Četiri hrama unutar kojih je peristil mogli su predstavljati neki oblik pozornice koja se koristila za obredne običaje i liturgijska slavlja.⁶¹

Slika 14: Kasete s prikazima iz Dioklecijanove palače:, 1. mladić sa modijem na glavi, 2. *Tycha* (Izida), 3. glava ovna, 4. glava bika (preuzeto: I. BABIĆ, 2004, 741.)

⁶⁰ I. BABIĆ, 2004, 725.

⁶¹ Ibid., 727.

Slika 15: Peristil Dioklecijanove palače (foto: I. JADRIĆ-KUČAN)

Slika 16: Dioklecijanova palača – stupovi i sfinga (foto: I. JADRIĆ-KUČAN)

4. 3. Izida-Hator

4. 3. 1. Ikonografija

Bila je ujedno Ozirisova sestra i žena, a u mitologiji je smatrana božicom majčinstva i plodnosti. Po atributima – sunčanoj ploči i kravljim rogovima, poistovjećivala se s božicom Hator. S naglašenim vitkim ženstvenim tijelom obučenim u halje i naglašenim grudima, Izida postaje uzorom za nadolazeća majčinska božanstva iz rimskog i grčkog svijeta kao što su Hera, kćerka joj Perzefona ili pak Venera. U rimskom se svijetu često prikazuje sa sistrumom (zvečkom) koja se u Egiptu povezuje s početkom žetve. Kao i Oziris, povezana je s rođenjem

svakog ljudskog bića. Glavni hram štovanja ove božice nalazio se u Denderi, a najčešće se prikazivala kao majka koja sjedi i doji svoje dijete Harpokrata.⁶² Još neki od čestih prikaza su: božica pomorstva – *Izida Pelagia* ili *Izida Pharia*, koja stoji na lađi, te *Izida Fortunae* koja jednom rukom drži rog izobilja, a drugom brodsko kormilo.⁶³ Predstavnik u obliku životinje joj je junica.⁶⁴ U knjizi neirromancije, Izida je opisana kao čarobnica kojoj se molilo za pomoć pri noćnim morama.⁶⁵

Slika 17: Izida-Hator doji malenog Harpokrata (preuzeto: I. URANIĆ, 2001, 197.)

4. 3 2. Sinkretizacija u grčkim i rimskim kultovima

Osim unutar Egipta, Izida se štivala u rimskim i helenističkim kultovima. Poistovjećuje se s grčkom Hekatom i Kibelom, te rimskom Terom. Sinkretizmom u rimskoj kulturi postaje zaštitnicom plodnosti.⁶⁶ U Rimu se nazivala „kraljicom mnogih imena“, a u njeno ime, kao božici pomorstva, u mjesecu ožujku puštala se lađica koja je simbolizirala

⁶² I. URANIĆ, 2005, 16-17.

⁶³ K.A. GIUNIO, 2013, 431.

⁶⁴ Ibid., 434.

⁶⁵ K. A. GIUNIO, 2018, 16.

⁶⁶ V. G. JURKIĆ, K. DŽIN, I. URANIĆ, 2001, 6.

početak plovidbene sezone. Ovaj se rimski običaj nazivao *Navigium Isidis*. O njoj pišu grčki pisci poput Plutarha, te rimski književnici kao što je Apulej u svom djelu *Metamorfoze*. U rimskom se panteonu naziva i Junonom ili Belonom. Izvorna egipatska Iset i Izida koju su prisvojili egipatski i rimski panteon razlikuje se po mnogočemu. Dok je u egipatskoj mitologiji nazivaju Božicom magije i majkom Kralja, u rimskoj je predstavljala božanstvo Sunca ili Mjeseca. Oblikovanjem u grčko-rimskim kultovima Izida postaje vrhovno božanstvo čiji je glavni cilj uspostavljanje pravde i discipline.⁶⁷

Tijekom grčko-rimskog razdoblja dva su joj simbola ostala nepromijenjena: Izidin čvor (magijski znamen) i sistrum. Izidin kult dolazi u Rim za vrijeme Lucija Kornelija Sule preko Grčke i Sicilije. Egipatski se kultovi počinju širiti Rimskim Carstvom za vrijeme dinastije Flavijevaca, a vrhunac dosežu za dinastije Severa. Širenjem sirijskih i perzijskih religija, Izidin kult se smanjuje, te konačno propada razvojem kršćanstva u 4. stoljeću i zadržava se samo u manjim zajednicama rimske aristokracije.⁶⁸ Nakon toga njene se svečanosti slave u čast caru i Carstvu, te se prikazi Izide kao zaštitnice plovidbe kuju i na novcu. Izidino se ime vezuje i uz kršćanstvo – Djevica Marija se prije nazivala *Stella Maris* što u prijevodu s latinskog znači „Zvijezda Mora“. Marija je bila moreplovcima zvijezda vodilja, što je u to vrijeme bila svojevrsna propaganda kršćanske vjere.⁶⁹

Jedno od djela u kojemu se spominje inicijacija u Izidin kult su Apulejeve *Metamorfoze*. On svoju životnu priču o dodiru s egipatskim praznovjerjem integrira u vlastiti roman. Poistovjećuje se s protagonistom, kojeg je spasila boginja Izida od vlastite radoznalosti, zbog koje je završio pretvarajući se u magarca. Izida ga inicira u svoj kult i postaje dijelom *Navigium Isidis*, te se naposljetku pridružuje u svećeničkom kultu koji održava bogoslužja u čast Ozirisa i Izide.⁷⁰ Apulej je jednom prilikom osuđen radi obreda kojim je iz utrobe riba očarao udovicu u brak. Rođaci udovice Pudentille optužuju ga i prisiljavaju na sud. Apulej izlazi kao pobjednik parnice i postaje glavni svećenik provincije Afrike.⁷¹

⁶⁷ K.A. GIUNIO, 2013, 422-427.

⁶⁸ Ibid., 428-430.

⁶⁹ Ibid., 436-438.

⁷⁰ K. A. GIUNIO, 2018, 14-15.

⁷¹ Ibid, 41.

4. 3. 3. Izijački kult u rimskoj provinciji Dalmaciji

Istočnjački utjecaji u rimsku provinciju Dalmaciju dopiru drugom polovicom 1. stoljeća, a traju do trećeg stoljeća. Posebice se ističe izijački kult koji se infiltrirao još u doba Flavijevaca. Spomenici koji su dolje navedeni pretežito su pronađeni na području antičkih luka: *Iaderu*, *Seniji*, *Naroni*, *Aenoni* i *Naroni*.⁷²

U *Diluntumu* i *Aenoni* pronađena su dva spomenika iz razdoblja Flavijevaca. Na prvom spomeniku, koji je ujedno bio i nadgrobna ploča, nalazi se natpis vezan uz Tita Flavija (*Titus Flavius*) kraj kojeg su urezani sistrumi. Ovim simbolom Tit je sebe i svoju obitelj stavio pod zaštitu božice Izide. Drugi je postament pronađen u *Aenoni* i prikazivao je božicu Izidu.⁷³ Sačinjen je od mramora, te prikazuje tijelo kojem nedostaju glava i podlaktica. Obučena je u „izidinski plašt“ s resama i naborima na prsnom predjelu koji formiraju slovo X. Postoji više različitih interpretacija ovog kipa: P. Selem ga vezuje uz svetište službenog kulta, dok M. Suić smatra da pripada skupini urbanih svetišta u blizini mora koja slave Izidu kao božicu pomorstva. Zbog činjenice da je kip pronađen u blizini foruma, te nedostatka glave koja je napravljena zasebno, autori poput N. Cambija i B. Kuntić-Makvić smatraju da ovaj Izidin kip može predstavljati Kleopatru koja je bila čest prikaz uz posmrtnog Cezara. Prema mišljenju P. Karković Takalić ovaj nalaz pripada kanonskom tipu prikaza Izide i njenih sljedbenica. Ovo zaključuje prema elementima na njenoj odjeći, kao što je plašt vezan u čvor te raspuštena kosa i lagani iskorak.⁷⁴

⁷² I. V. BRČIĆ, 2019, 358.

⁷³ Ibid., 347-349.

⁷⁴ P. K. TAKALIĆ, 2019, 199-200.

Slika 18: Statua Izide pronađena u antičkoj *Aenoni* (preuzeto: I. V. BRČIĆ, 2019, 349.)

Osim ovih, pronađena su još tri spomenika koji se datiraju u drugo i treće stoljeće. Prvi je oltar pronađen u Zadru, a posvećen je Izidi, Serapisu, Liberu i Liberi. Činjenica da su ovi bogovi prikazani zajedno objašnjava se teorijom da je priroda njihova kulta vrlo slična – oboje su vezani uz mistične obrede i običaje.⁷⁵ Na bočnim stranama nalaze se reljefni prikazi. S desne su Izida i Serapis prikazani stojeće, odjeveni u tuniku i plašt. Oboje u lijevoj ruci drže *sceptar*, dok Izida u desnoj drži i *sistrum*. Na desnom profilu prikazana su dva lika koja sjede. Pretpostavlja se da je riječ o Liberu i Liberi s obzirom na to da je taj dio monumenta vrlo oštećen. Na stražnjoj strani nalazi se prikaz dva lika unutar pravokutnih polja. Identificiramo ih kao Anubisa i Harpokrata, ali sa zadržkom o potvrdi te ideje, s obzirom na lošu prepoznatljivost zbog stanja u kojem je pronađen. Osim sličnosti vezanih uz misticizam, povezanost ovih likova seže i dublje, čak do poistovjećivanja rimskih i egipatskih božanstava. U Rimu je postojao i hram na via Ardeatina gdje se Liber štovao kao bog zdravlja, zajedno s Izidom, Serapisom i Harpokratom.⁷⁶

⁷⁵ I. V. BRČIĆ, 2019, 349-351.

⁷⁶ I. JADRIĆ, 2007, 75.

Slika 19: Oltar iz *Iadera* posvećen Izidi, Serapisu, Liberu i Liberi (preuzeto: I. V. BRČIĆ, 2019, 350.)

Drugi spomenik pronađen je u antičkoj Varvariji. Napravljen je u obliku oltara i posvećen boginji.⁷⁷

Slika 20: Oltar iz *Varvarie* (preuzeto: I. V. BRČIĆ, 2019, 352.)

Treći je natpisna ploča pronađena na području Aternuma. Spominje moreplovca Lucija (*Lucius*), koji je proveo velik dio svog života u Saloni, gdje se pridružio kultu sljedbenika

⁷⁷ I. V. BRČIĆ, 2019, 351-352.

boga Serapisa. Moguće je da se radi o kultu kojeg su osnovali moreplovci koji su štovali Izidu i Serapisa, te ih prihvatili kao zaštitnike plovidbe.⁷⁸

U drugu skupinu spomenika pripadaju oni iz dinastije Severa koja datira u 2. i 3. stoljeće. Njihova pojava veže se uz razdoblje propagande istočnjačkih kultova. U to vrijeme najviše se raširio kult Serapisa, uz postojeći Izidin. Na području antičkog Senja (*Senia*) pronađen je natpis urezan u mramorni kip posvećen Serapisu.⁷⁹

U Saloni su pronađene brončane biste Serapisa i Izide. Izida na glavi nosi dijademu iz koje izlaze dvije zmijske glave, dok je Serapis prikazan s karakterističnom dugom bradom i kalatosom na glavi.⁸⁰

Slika 21: Bista boginje Izide iz *Salone* (I. V. Brčić, 2019, 355.)

Posljednji spomenik prikazuje poprsje Izide, pronađeno u Naroni. Napravljen je od alabastera, no nedostaje joj glava jer je vjerojatno bila napravljena od drugog materijala, te se s vremenom raspala.⁸¹

⁷⁸ Ibid., 352-353.

⁷⁹ Ibid., 354.

⁸⁰ Ibid., 355.

⁸¹ I. V. BRČIĆ, 2019, 356.

Slika 22: Izida iz *Narone* (I. V. Brčić, 2019, 356.)

U arheološkom muzeju u Zadru nalaze se dvije uljanice s prikazom Izide i Serapisa. Prema antičkim izvorima u Egiptu se za gorivo uljanica koristilo laneno ulje. Ove istočnjačke uljanice prikazivale su dva poprsja okrenuta jedno prema drugomu: Izidu s lijeve strane s lotusom na glavi, te Serapisa s desne s bradom i kalathosom.⁸²

Slika 23: Keramičke svjetiljke s prikazima Izide i Serapisa (preuzeto: J. VUČIĆ, K. A. GIUNIO, 2009, 35.)

Osim ove dvije, pronađena je još jedna uljanica povezana s izijačkim kultom. Prikazuje krokodila i kobru, koji se bore uz tok rijeke Nil.⁸³

⁸² J. VUČIĆ, K. A. GIUNIO, 2009, 6, 16.

⁸³ Ibid., 16-17.

Slika 24: Svjetiljka s prikazom kobre i krokodila na obali Nila (preuzeto: J. VUČIĆ, K. A. GIUNIO, 2009, 27.)

Izijastički kult se na našem području smatra odjekom orgijastičkih kultova vezanih uz boga Dioniza, štujući Izidu kao boginju plodnosti i vitalnosti. Vezuje se i uz grčku Demetru. Cilj uspostavljanja kultova tražimo u socijalnom aspektu, gdje je stanovništvo svakoga sloja moglo prisustvovati obredima. S obzirom na to da je Izida bila boginja vezana uz ojačavanje principa ženstvenosti, u rasprostiranju njena kulta i borbe za demokratsku ravnopravnost veliku su ulogu imale žene.⁸⁴

4. 4. Harpokrat

Ime Harpokrat javlja se u vrijeme helenizma, gdje je oblikovan sinkretizacijom s egipatskim kultom. Poteklo je od egipatskog boga Horusa, a odnosilo se na njegove prikaze u dječjačkoj dobi.⁸⁵ Postoji više teorija o njegovom nastanku, od kojih su najčešće dvije. Prva je da mu ime potječe od boga Horusa – sina Izide i Ozirisa, a druga da su Horus i Harpokrat braća i potomci već navedenih. Kasnije teorije govore da je Harpokrat nastao još u Egiptu i to od naziva Harpe-croti, što u prijevodu znači Horus-dijete.⁸⁶ Kao potomak Ozirisa i Izide, ovo dijete predstavlja simbol u borbi protiv zla i obnovu svjetskog poretka. Nasljednik je egipatskog trona iza svog oca Ozirisa i vodio je njegovu bitku za prijestolje protiv strica Seta. Egipćani su gledali na Harpokrata kao nadu za pobjedu harmonije u vječnom ciklusu dobra i zla. Neki smatraju da ovakvi prikazi ukazuju na Harpokrata kao budućeg čuvara zavjetnih

⁸⁴ P. SELEM, 1972, 48.

⁸⁵ I. URANIĆ, 2003, 193.

⁸⁶ Š. LJUBIĆ, 1887, 33.

tajni, dok drugi smatraju da je to samo dječaćka gesta.⁸⁷ Kao i bogove Ozirisa i Raa, povezujemo ga sa solarnim kultom.⁸⁸

Slika 25: Figura Harpokrata s rogom izobilja iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (preuzeto: T. ŠEPAROVIĆ, N. URODA, 2009, 20.)

U Burnumu je pronađen primjerak privjeska koji je izveden u punoj plastici u obliku božanstva Harpokrata.⁸⁹

Harpokrat je također jedan od bogova čiji je prikaz pronađen na zadarskim uljanicama. Specifična je po obliku stalka na kojoj se prikaz nalazi.⁹⁰

Slika 26: Uljanica na stalku s prikazom Harpokrata (J. VUČIĆ, K. A. GIUNIO, 2009, 43.)

⁸⁷ I. URANIĆ, 1999, 18.

⁸⁸ I. URANIĆ, 2003, 193.

⁸⁹ Privjesak još nije objavljen, usmenim putem na njega me je uputila mentorica završnog rada.

⁹⁰ J. VUČIĆ, K. A. GIUNIO, 2009, 16.

4. 4. 1. Ikonografija Harpokrata

Na prostoru antičke nekropole *Iader* pronađen je amulet u obliku privjeska s prikazom Harpokrata. Pronađen je unutar groba na nekropoli Relji, kojeg uz pomoć okolnih nalaza datiramo u 1. stoljeće. Prikazan je *en face*, zaogrnut togom, te s jednom nogom u iskoraku. Jedna ruka mu je ispružena na usta, koja dotiče prstom, dok drugom grli rog izobilja. Navedena gesta upućuje na podrijetlo njegova nastanka koje dolazi od boga Horusa i vezano je uz razdoblje dječastva. Lik Harpokrata je preko Egipta došao u Grčku, a potom i na područje Rimskog Carstva. U antičkom razdoblju lik mu se sve češće prikazuje u opuštenom stojećem položaju, odjeven u togu, s rogom izobilja i krilima. Rimski ikonografija egipatsku krunu pretvara u dijamant, te ga prikazuje na kobri, guski ili paunu. Kasnije se povezuje s izijastičkim kultovima pa se pripisuje i kultu *Sol invictus*.⁹¹

Slika 27: Amulet Harpokrata s nekropole u *Iaderu* (preuzeto: Š. Perović, 2017, 531.)

4. 5. Amon

Podrijetlom nastaje u Tebi zajedno sa Raom kao jedan od prvih solarnih božanstava starog kraljevstva. Značenje njegova imena je „skriveni“, pa se uz njega vežu enigme čuvenih hramova unutar kojih su se nalazila njegova svetišta. Glavni epiteti su mu dva velika pera iznad glave koja tvore krunu i pastirski štap. Često je vezan uz magijske izričaje, te se njegovo najpoznatije proročište nalazilo u libijskoj oazi Siwa. Životinja koja se veže uz njega je ovan, pa su zato Sfinge na ulazu u njegov hram u Karnaku prikazane s ovnovim glavama. Ovaj hram bio je najveće egipatsko svetište u razdoblju starog vijeka.⁹²

⁹¹ Š. PEROVIĆ, 2017, 530-535.

⁹² I. URANIĆ, 1999, 19.

4. 5. 1. Jupiter-Amon

Kult Jupitera Amona iz Egipta su donijeli moreplovci koji su pristajali u antičke luke Pole i Iadera. Po ikonografiji ga prepoznajemo s karakterističnom Jupiterovom bradom, te Amonovim rogovima. Ovo božanstvo najčešće se štovalo na području rimskih foruma.⁹³

U Zadarskom muzeju nalazi se uljanica s prikazom Jupitera-Amona. Oblikovana je s njemu karakterističnim rogovima i bujnom bradom⁹⁴

Slika 28: Svjetiljka s prikazom Jupiter-Amona (preuzeto: J. VUČIĆ, K. A. GIUNIO, 2009, 29.)

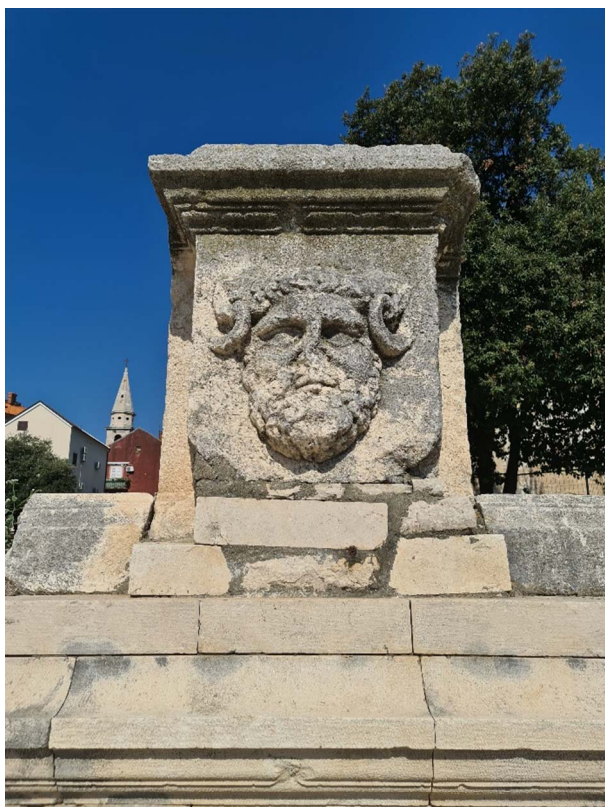
Na području zadarskog foruma pronađena su dva kamena bloka s protomama Jupitera-Amona. Prikazani su s tipičnim karakteristikama za ovo božanstvo: bujnom bradom, kosom i brkovima, te ovnujskim rogovima.⁹⁵ Ove su protome po M. Gorencu žrtvenici koje datira u 2. stoljeće.⁹⁶

⁹³ V. G. JURKIĆ, K. DŽIN, I. URANIĆ, 2001, 7.

⁹⁴ J. VUČIĆ, K. A. GIUNIO, 2006, 16.

⁹⁵ I. URANIĆ, 1997, 51-52.

⁹⁶ P. SELEM, 1972, 9.

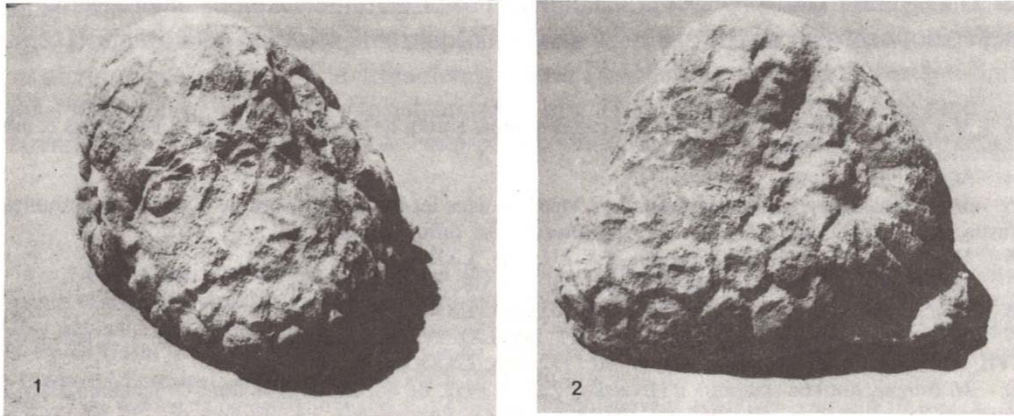

Slika 29: Monolitni blok s protomom Jupiter-Amona (foto: T. Gatjal).

Slika 30: Monolitni blok s protomom Jupiter-Amona sa Zadarskog foruma (foto: T. Gatjal).

Na dva se spomenika u Arheološkom muzeju u Splitu nalaze prikazi Jupitera-Amona. Na jednom je prikazana glava muškarca s kovrčavom kosom, brkovima i bradom. Na bočnim stranama nalaze se karakteristični ovnujski rogovi. Pretpostavlja se da je nalaz bio dio nekog većeg reljefa. Osim u *Saloni*, ovakve glave pronađene su u *Poli* i *Iaderu*. Najčešće su pronađene na gradskim forumima i bile su dio ogradne ploče. Glava iz Splita je po pretpostavci N. Cambija bila dio gradskih vrata ili pak konzola. Ovakvi prikazi Amona izravno su se vezali uz rimsku vojsku. Datira se od 1. do 3. stoljeća.⁹⁷

Slika 31: Glava Jupitera Amona iz Arheološkog muzeja u Splitu (preuzeto: N. CAMBI, 1980, 43.)

Drugi nalaz je okrugli brončani predmet s prikazom Jupitera-Amona koji je iz Solina donesen u Split. Na faleri se nalazio prikaz Jupitera-Amona s izraženim rogovima i ušima. Ovakav predmet bio je dio ratničke opreme i stavljao se na remen kao stupanj odlikovanja.⁹⁸

4. 6. Anubis

Vjeruje se da je ovaj bog Horusov polubrat, te su ga zbog toga prikazivali na dva načina – u životinjskom i ljudskom obličju. Dok je u životinjskom prikazan kao čagalj, u ljudskom je prikazan kao čovjek s glavom čaglja. Često je nosio epitete ratnika – rimsku odoru i oružje. Ujedno je čuvar kasnoantičkih grobnica, te spiritualni vođa u svijetu mrtvih. Tijekom procesa mumifikacije svećenici su bili obvezni nositi maske u obliku šakala po uzoru na prvog mumifikatora – Anubisa. Prvo je s Izidom skupio Ozirisovo tijelo koje je Set ostavio raštrkano po Egiptu te ga potom mumificirao. Po mitologiji, upravo su to mjesta na kojem su

⁹⁷ N. CAMBI, 1980, 43-45.

⁹⁸ N. CAMBI, 1980., 45-46.

osnovani prvi hramovi posvećeni egipatskim božanstvima.⁹⁹ U razdoblju kršćanstva povezuje ga se s arkandelima Gabrijelom i Mihaelom.¹⁰⁰

Slika 32: Amulet Anubisa iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku (preuzeto: I. URANIĆ, 2001, 200.)

4. 7. Hepera

Riječ skarabej potječe od egipatske riječi *heper* koja znači postati, biti.¹⁰¹ Hepera je božanstvo koje se uspoređivalo s izlazećim suncem. Predstavljeno je u obliku kukca balegara čije je štovanje pokazalo adoraciju Egipćana prema Suncu.¹⁰² Mali skarabej prikazivan je kako gura kuglicu balege sa stražnjim nogama,¹⁰³ predstavljajući time rađajuće sunce – Heperu. Uspoređivali su ga s ljudskim srcem koje djeluje kao zapisnik o našem djelovanju tijekom života i koje utječe na naš posljednji sud. Tijekom mumifikacije, srce bi se iz tijela zamijenilo sa skarabejom, koji se ispisivao magijskim tekstom iz Knjige mrtvih. Potom bi se srce vagalo te svjedočilo o pokojnikovim grijesima.¹⁰⁴

Ovi su se amuleti izrađivali od raznih materijala poput gipsa i kamena, te su često imali vrlo kompliciranu ikonografiju. Najstariji nalazi se datiraju u razdoblje preddinastičkog

⁹⁹ J. VUČIĆ, K. A. GIUNIO, 2009, 21.

¹⁰⁰ I. URANIĆ, 2005, 103.

¹⁰¹ I. URANIĆ, 1991-92, 250.

¹⁰² I. URANIĆ, 1999, 22.

¹⁰³ I. URANIĆ, 1991-92, 250.

¹⁰⁴ I. URANIĆ, 1999, 22.

Egipta. Flinders Petrie sistematizirao ih je u pet skupina: *Scarabeus venerabilis*, *Catharsius*, *Copris*, *Gymnopleurus*, te *Hypselogenia*. Ovo se božanstvo spominje u Tekstovima piramida kao *Atum Heperer*, što je u mitologiji solarnih božanstava predstavljalo tvorca svijeta.¹⁰⁵

Na području Dalmacije primjeri ovih amuleta čuvaju se u Arheološkom muzeju u Dubrovniku.¹⁰⁶

Slika 33: Skarabej iz Arheološkog muzeja u Zagrebu (preuzeto: I. URANIĆ, 1991/1992, 257.)

4. 8. Ptah

Iako se o njegovoj ikonografiji zna malo, za ovog boga se smatralo da je jedno od vrhovnih božanstava koje je sudjelovalo u kreiranju svijeta. Prikazan je kao čovjek sa štapom moći u rukama, te s crvenom kapom na glavi. Slavilo ga se u Memfisu.¹⁰⁷

Žena mu je bila Sekhmet, božica ratničkog karaktera s glavom lava. Bila je jedna od kasnijih oblika božice Hator.¹⁰⁸

4. 9. Ra

Vrhovni bog Sunca. Kreiran u početku, kao solarno božanstvo prikazan kao čovjek u bijeloj odori s glavom sokola. Središte kulta nalazilo mu se u Heliopolu.¹⁰⁹

4. 10. Bastet

Ova božica je bila vezana uz mumifikaciju mačaka, te se i sama prikazivala kao mačka. U rukama je često držala sistrum koji se vezuje uz kult plodnosti. Pretežito se štovala

¹⁰⁵ I. URANIĆ, 1991/92, 249-251.

¹⁰⁶ I. URANIĆ, 2001, 182.

¹⁰⁷ I. URANIĆ, 1999, 23

¹⁰⁸ Ibid., 28.

¹⁰⁹ Ibid., 24.

u sjevernom Egiptu, gdje joj se nalazio i hram. Bog Ra ju jednom prilikom pretvara u mačku kako bi ubila demona Apepa, te tako dolazi u doticaj i sa solarnim kultom.¹¹⁰

Slika 34: Brončani kipić božice Bastet iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku (preuzeto: I. URANIĆ, 2001, 192.)

4.11. Hermes-Thot

Podrijetlo hermetizma vjerojatno dolazi s područja Egipta. Prema legendi, ondje je živio prorok Hermes Trismegist. Ovaj prorok i njegovi sljedbenici znatno su utjecali na širenje egipatske religije kroz Rimsko Carstvo. Hermes, grčki bog znanja, trgovine i pismenosti poistovjećivao se s egipatskim božanstvom Thotom. Najstariji izvor u kojemu se spominje su *Tekstovi piramida*. Naveden je kao glasnik bogova, sudac, „čuvar Horusova oka“. Po mitu je nastao od Horusova sjemena, a porodio ga je Set. Prikazuje se u obliku ptice ibis ili kao pavijan. Ponekad i u obliku čovjeka s ibisovom glavom. U razdoblju Novog Kraljevstva poprima nove atribute, te postaje bog stvaralaštva, božanski pisar, te se spominje i u *Knjizi mrtvih*.¹¹¹

¹¹⁰ I. URANIĆ, 1999, 25.

¹¹¹ I. URANIĆ, 2005, 115-121.

Slika 35: Prikaz Hermesa-Thotha iz Arheološkog muzeja u Splitu (preuzeto: <http://croato-egyptica.starapovijest.eu/hr/Predmet/2260>)

U stalnoj postavi Arheološkog muzeja u Dubrovniku nalazi se egipatska zbirka koja broji 196 predmeta. Sastoji se od amuleta, skarabeja, nakita i raznovrsnih kipića božanstava. Predmeti iz zbirke datiraju se od 1552. godine prije Krista do 395. godine poslije Krista. Pretežito pripadaju Kasnom i Ptolomejskom razdoblju no imamo dio i iz Rimskog, te razdoblja novog Kraljevstva. Jedan od predmeta koji se nalazi u zbirci je prikaz Thotha u antropozoomorfnom obličju.¹¹²

Slika 36: Amulet Thotha od fajanse u Arheološkom muzeju u Dubrovniku (preuzeto: I. URANIĆ, 2001, 199.)

¹¹² I. URANIĆ, 2001, 181-183, 199

4.12. Abraksas

Ovaj privjesak-amulet pronađen na zadarskom Forumu 1971. godine sadrži prikaz boga Abraksasa. Ovo mitološko biće smatrano je gospodarem neba, a prikazano je kao div s glavom pijetla i zmijskih nogu. Ponekad se prikazuje i s glavom lava. Amulet je bio ovalna oblika izrađenog od bronce. Bočno su napisana slova I i A koja predstavljaju skraćenicu za židovskog boga Jahvu. Na aversu amuleta stoji ime *Abraksas*. Od ostalih atributa koji su povezani s njegovim ratnim karakteristikama često se prikazuje kako nosi toljagu ili bič, te u drugoj ruci ovalni štit. Glasa se u obliku kukurika koje potjeruje zle utvare dalje od vlasnika amuleta. Podrijetlo njegova imena je vjerojatno od nekog drugog perzijskog ili egipatskog božanstva. Dogodi se da ga pogrešno vezuju i uz riječ *abracadabra*.¹¹³

Slika 37: Privjesak-amulet s prikazom Abraksasa (preuzeto: K. A. GIUNIO, 2018, 90.)

5. Demoni

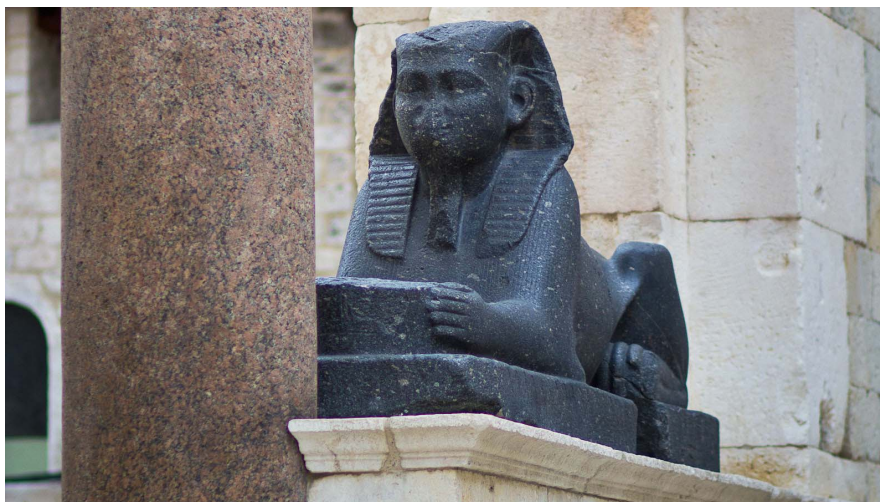
5.1. Sfinga

Egipatskog imena *Harmakis*, što znači Horus na horizontu, ovo je mitsko biće predstavljalo solarni kult. Sastojala se od lavljeg tijela i faraonske glave. Današnja najpoznatija sfinga nalazi se u Gizi. Rimljani su u svoje doba ukrašavali palače i gradove s kipovima sfingi koje su prenijeli iz Egipta. Neke od njih su došle i u Hrvatsku, od kojih je najpoznatiji primjer onaj iz Dioklecijanove palače u Splitu.¹¹⁴ Izrađena od crnog granita ova

¹¹³ K. A. GIUNIO, 2018, 38-39., 90.

¹¹⁴ I. URANIĆ, 1999, 30.

sfinga prikazana je u stilu *porte-vase*.¹¹⁵ Sfinge su napravljene kao sastavni dio same palače i uloga im je bila propagiranje carskoga kulta.¹¹⁶

Slika 38: Sfinga na peristilu Dioklecijanove palače (preuzeto:<https://croatia.hr/hr-HR/dozivljaji/kultura-i-bastina/zanimljivosti/egipat-u-splitu-kako-je-sfinga-stigla-u-dalmaciju>)

5. 2. Ušebi (šauabti)

Ušebti su figurice čija je svrha bila da zazivanjem demona pomognu pokojnicima. Izrađivane su od drveta, fajansa ili kamena, te su pretežito imale magijsku ulogu. Izgled im se temeljio na mumijama koje su na leđima imale košaru a u rukama alate.¹¹⁷ Šauabti na staroegipatskom nosi značenje „onaj koji odgovara“, što znači da zauzima mjesto pokojnikovog *ka*, te se odaziva na Thotov poziv da u ime vlasnika figurice obavi poljoprivredne radove.¹¹⁸ Osim u Dubrovniku¹¹⁹, primjerke ove figurice imamo u Arheološkom muzeju u Splitu, na Hvaru, te u Franjevačkom samostanu u Sinju.¹²⁰

¹¹⁵ I. URANIĆ, 1997, 98.

¹¹⁶ I. BABIĆ, 2004, 726.

¹¹⁷ I. URANIĆ, 1999, 31.

¹¹⁸ P. SELEM, 1997, 83.

¹¹⁹ I. URANIĆ, 2001, 202.

¹²⁰ P. SELEM, 1997, 83-90,93-94,109

Slika 39: Ušebti od fajanse iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku (preuzeto: I. URANIĆ, 2001, 202.)

5. 3. Bes

5. 3. 1. Nekropola na Relji – Zadar

Iader je postao rimskom kolonijom u 1. stoljeću prije Krista. Antički Iader osnovan je na zadarskom poluotoku, na kojemu se naselje nalazi i danas.¹²¹

Na ovom lokalitetu unutar groba 877, koji se datira u 1. stoljeće, pronađena je pokojnica s dijelovima ukosnica i ogrlice s tri plava amuleta, koje nadalje detaljnije donosim.¹²²

Prvi amulet prikazuje Besa – patuljka koji stoji na nogama, vrši nuždu i plazi jezik. Za razliku od egipatskih bogova, Bes je nedoličnog prikaza zbog svoje groteskne ikonografije. Osim već navedenog, prikazivao se i s rogovima i raščupanom kosom, te uzglavlja ukrašenog nojevim perima. Često je uz sebe imao i leopardovo krzno, te instrument poput harfe, lire ili flaute. Smatrao se polubogom ili demonom dobre ćudi. Bio je zaštitnik kuće, djece i žena. Postoje prikazi Besa gdje davi zmije, pa se povodom toga smatrao i dobrim vilenjakom.¹²³ Bes je kasnije postao glavni ukras zrcala i krevetnih uzglavlja u svrhu obrane od mračnih sila i njihovih utjelovljenja.¹²⁴

¹²¹ K. A. GIUNIO, 2005, 213.

¹²² K. A. GIUNIO, 2007, 69.

¹²³ K. A. GIUNIO, 2018, 17-18.

¹²⁴ K. A. GIUNIO, 2007, 80.

Osim Besa, na ovoj nekropoli pronađena su još dva amuleta. Jedan od njih prikazuje hermu – kameni pravokutni pilastar na kojemu je stajala glava bradatog muškarca. Osim glave, po stranama su se nalazile ruke i spolni organ. Većina hermi je vezana uz boga po kojemu je dobila i naziv – Hermesa, no to u ovom slučaju nije potvrđeno. Za vrijeme Rima, ovakav je prikaz češće simbolizirao pokojnika ili portret nekog velikana. Hermu su Rimljani koristili zbog svoje težnje ka arhaizmu.¹²⁵

Posljednji od ova tri nalaza je privjesak boga Hermeraklesa. U svojim ga pismima navodi Ciceron, kao skulpture s kojima planira ukrasiti svoju vilu u Tuskulu. Prijatelja moli da mu pošalje herme s glavom Herakla. No sa obzirom na to da u rimskom razdoblju često dolazi do spajanja imena Hermes s drugim božanstvima, sama simbioza Herakla i Hermesa nema nikakve realne osnove. Naziv Hermerakles dolazi od spajanja imena Heraklo s pilastrom – hermom.¹²⁶ Analogiju pronalazimo u Arheološkom muzeju u Splitu gdje je izložen amulet s bradatim muškarcem koji nosi plašt na leđima i izrazito podsjeća na Hermerakla.¹²⁷

Ova tri amuleta u Zadar su došla preko egipatskih trgovaca ili doseljenika koji su u rimsko doba živjeli na području provincije Dalmacije.¹²⁸

Slika 40: *Aegyptiaca* s nekropole na Relji u Iaderu (preuzeto: K. A. Giunio, 2018, 17.)

5. 3. 2. Amuleti Besa u Arheološkom muzeju u Splitu

Osim u Zadru amuleti s prikazom ovog poluboga pronađeni su i na području Splita. Danas se u Arheološkom muzeju u Splitu čuvaju brončana posuda i tri amuleta-privjeska s

¹²⁵ K. A. GIUNIO, 2018, 19.

¹²⁶ Ibid., 20.

¹²⁷ K. A. GIUNIO, 2007, 83.

¹²⁸ Ibid., 84.

njegovim likom. Ikonografija koja mu prevladava u zadarskim nalazima ponavlja se i ovdje: patuljak grotesknog izraza s podbočenim rukama. Sva tri privjeska izrađena su od staklene paste tirkizne boje i uvezeni su na naše područje iz Egipta za vrijeme Rimskog Carstva. Pronađena je još jedna posuda s prikazom Besa, a potječe s nekropole Martvilo na Visu.¹²⁹

U Oklaju kod Promine pronadana je brončana posuda u obliku Besa. Itifalička figurica prikazana je u svom karakterističnom obličju. Bes je naceren, bujne kose i brade, zaogrnut lavljom kožom. Donji dio tijela je otkriven, a noge su oblikovane u papke. Posuda je imala otvor s poklopcem koji se nalazio na Besovoj glavi te ručke u obliku močvarnih ptica. Pronađena je početkom 20. stoljeća u grobu od kamenih ploča koji se datira u 1. stoljeće. Nalaz se danas nalazi u arheološkom muzeju u Splitu.¹³⁰

Slika 41: Brončana posuda u obliku Besa iz Oklaja (preuzeto: P. SELEM, 1997, tabla XXXII, 2.56.)

¹²⁹ K. A. GIUNIO, 2007, 81-82.

¹³⁰ LJ. PERINIĆ, 2015, 81-82.

6. Zaključak

Egipatska je zajednica formirala svoju religiju spajajući duhovnost, astronomiju i vjeru u zagrobni život. Elementi egipatske kulture rasprostiru se duž cijele Jadranske obale, s tim da se najčešće pojavljuju na području Splita, Zadra i Senja. Egipćani su svojom specifičnošću utjecali na formiranje mnogih drugih religija, pa čak i kršćanstva. Utjecaji su do Rima došli preko grčkih kolonija, odakle su se sinkretizmom stopili s rimskom religijom. Rimska je zajednica, unatoč dugoročnim otporima, postala poprilično privržena egipatskom kultu. Magija je i prije dolaska egipatske kulture širila svoje utjecaje na populaciju staroga Rima. Egipatski magijski izričaji poput Horusova oka, ušebtija i skarabeja samo su pridonijeli praznovjerju rimske zajednice. Ono što mi danas smatramo praznovjerjem za Egipćane je bio stil života, a bogovi kojima su se molili za njih su bili svetinja i ono nedostižno.

7. Sažetak

Egipatska magija i praznovjerje u rimskoj provinciji Dalmaciji

U ovom radu govori se o načinu infiltracije egipatske religije i magije na prostore nekadašnje rimske provincije Dalmacije. Egipatske smo utjecaje vidjeli još kod Grka, odakle je putem kolonizacije došla i na naša područja. Prve pojave vidimo već tijekom 1. stoljeća i odnose se na kult božice Izide. Pojavom kršćanstva, svi orijentalni utjecaji se smanjuju i usmjeravaju na manje skupine entuzijasta. Rimski Senat u početku nije prihvaćao egipatske bogove, pa su privrženici novim kultovima protjerani van grada. Istočnjački bogovi polako ulaze u državnu religiju u vrijeme dinastije Flavijevaca. Kada su rimski vladari počeli prihvaćati nova božanstva, egipatska religija se počela prihvaćati i u narodu. Egipćani su svojim jedinstvenim stilom ostavili trag na našoj obali raznovrsnim amuletima i božanstvima koja su sinkretizmom s rimskom kulturom tvorili nove oblike kultova i praznovjerja. Kod nas se pojavljuju: falusi, uđati, bule, skarabeji i ušebtiji. Koristili su se za tjelesno zdravlje, zaštitu od uroka, te liječenje od raznih bolesti. Amuleti su mogli biti ukosnice, privjesci, lančići, pa čak i koštane igle. Dokazi prisustva egipatske religije ostali su zabilježeni i na mnogobrojnim spomenicima i skulpturama podizanim u čast njihovih bogova: Izide, Ozirisa, Serapisa, Harpokrata, Anubisa, Hepere i mnogih drugih. Na području Jadranske obale se također pojavljuju nalazi vezani uz carske palače poput one u *Saloni*. Dioklecijan je svojim utjecajem ostavio velik utisak egipatskog kulta na Dioklecijanovoj palači. Tu su nalazi poput kasete s prikazom bika i ovna koji simboliziraju bogove Apisa i Amona, te 2 sfinge koje se nalaze sa samom pročelju peristila. Tu se također pojavljuju i demoni kao što je Bes – groteskni patuljak koji je predstavljao zaštitnika kuće i obitelji. Egipatski je utjecaj prošao mnogobrojne dalmatinske gradove i otoke, a najviše je utjecaja ostavio na području *Salone* i *Iadera*.

Ključne riječi: provincija Dalmacija, Egipat, Izida, kultovi, amuleti, praznovjerje, magija, *Salona*, *Iader*

7. Summary

Egyptian magic and superstition in Roman province of Dalmatia

This paper will discuss the manner of infiltration by Egyptian religion and magic on the Dalmatian coast. We already saw Egyptian influences on the Greeks, from which it came to our territories through colonization. We see the first appearances as early as the 1st century through the phenomenon- cult of Isis. When Christianity started to spread, all Oriental influences were diminished directed to smaller group of enthusiasts. The Roman Senate initially did not accept Egyptian gods, so followers of the new cult were exiled from the city. Eastern gods slowly entered the state religion during the Flavian dynasty. When Roman rulers began to accept new deities, Egyptian religion was also accepted by the people. With their unique style, Egyptians left a mark on our coast with various amulets and deities, who in syncretism with Roman culture formed new cults and areas of superstition. In our country there are a lot of amulet slike phalluses, uhati, bule, scarabs and shawabti. People used it for cure and protection against dark magic. Amulets could be formed like hairpins, necklaces, pendants and even bone needles. Evidence of presence of the Egyptian religion has been recorded on numerous monuments and sculptures erected in honor of their gods: Isis, Osiris, Serapis, Harpocrates, Anubis, Hepera and many others. Finds related to empirical palaces such as the one in *Salona* also appear on the Adriatic coast. Diocletian left a great mark of Egyptian culture on Diocletian's palace. There were finds such as cassettes depicting a bull and a ram symbolizing Apis and Amon and two sphinxes located at the very front of the peristyle. Demons such as Bes-a grotesque dwarf who was represented as protector of the house and family also appear in few findings. Egyptian influence passed through many Dalmatian towns and islands, leaving the most influence in the area of *Salona* and *Iader*.

Key words: province of Dalmatia, Egypt, Isis, cults, amulets, superstition, magic, *Salona*, *Iader*

8. Popis literature

- BABIĆ, I., 2004 – Ivo Babić, Egipatski utjecaji u Dioklecijanovoj palači, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol 96, 719-744.
- BORZIĆ, I. – CAMBI, N. – GLAVIČIĆ, M. – MILETIĆ, Ž. – JADRIĆ-KUČAN, I. – ZANINOVIĆ, J., 2016. – Igor Borzić, Miroslav Glavičić, Željko Miletić, Ivana Jadrić-Kučan, *The Burnum, Archaeological collection*, Drniš-Šibenik.
- BRČIĆ, I. V., 2019 – Inga Vilogorac Brčić, *Cults of Isis in Dalmatia*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Vol 44, Zagreb, 345-358.
- CAMBI, N., 1980 – Nenad Cambi, Jupiter Amon na dva spomenika iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Gunjačin zbornik*, MCMLXXX, Zagreb, 43-50.
- GIRARDI – JURKIĆ, V., DŽIN, K., URANIĆ, I., 2001 – Vesna Girardi-Jurkić, Kristina Džin, Igor Uranić, Egipatska religija i antička Istra, Arheološki muzej Istre, Pula
- GIUNIO, K. A., 2000 – Kornelija Appio Giunio, Egipatski amulet u Zadru, *Diadora*, 20, Vol 20, Zadar, 177-189.
- GIUNIO, K. A., 2002 – Kornelija Appio Giunio, Egyptian Gods on the Eastern Adriatic Coast, *Aegyptus et Pannonia*, 1, *Acta Symposii anno 2000*, Budapest, 21-63.
- GIUNIO, K. A., 2005 – Kornelija Appio Giunio, Religion and myth on monuments from Zadar and surrounding in the Archeological museum in Zadar, *Akti VIII Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, 5-8. V*, Zagreb 213-222.
- GIUNIO, K. A. – GLUŠČEVIĆ, S., 2007 – Kornelija Appio Giunio, Smiljan Gluščević, Amuleti egipatskog kulturnog kruga i grob 877 s nekropole na Relji u Zadru, *Diadora*, 22, Zadar, 69-92.
- GIUNIO, K. A., 2012/2013 – Kornelija Appio Giunio, Izida – zvijezda mora i obred *Navigium Isidis*, *Diadora*, Vol 26/27, Zadar, 421-440.
- GIUNIO, K. A., 2015 – Kornelija Appio Giunio, *Ars Amatoria. Ljubav i erotika u starom Rimu*, katalog izložbe, Zadar
- GIUNIO, K. A. 2018 – Kornelija Appio Giunio, ABRACADABRA. *Magija i praznovjerje u starom vijeku kroz fundus Arheološkog muzeja Zadar*, Katalozi i monografije 30, Zadar
- JADRIĆ – KUČAN, I., 2007 – Ivana Jadrić-Kučan, Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, Zadar
- JADRIĆ – KUČAN, I., 2019 – Ivana Jadrić-Kučan, Palača cara Dioklecijana u Splitu-tetrarhijski spomenik, Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, Vol 44, Zadar

- LJUBIĆ, Š., 1887 – Šime Ljubić, Harpocrates, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol 9, Zagreb, 33-37.
- PERINIĆ, LJ., 2015 – Ljubica Perinić, Je li dosita riječ o Besu Silvanu?, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol 108, Zagreb, 79-89.
- PEROVIĆ, Š., 2017 – Šime Perović, Privjesak s likom Harpokrata s nekropole antičkog *Iadera*, Rimske keramičarske i staklarske radionice, Crikvenica, 529-539.
- SELEM, P., 1972 – Petar Selem, Egipatski bogovi u rimskom iliriku – *Divinites egyptiennes dans l'Illyricum romain*, Godišnjak, Knjiga IX, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 7, Sarajevo, 5-104.
- SELEM, P., 1997 – Petar Selem, Izidin trag, *Egipatski kulturni spomenici u rimskom iliriku*, Književni krug, Split
- SERVENTI, Z., 2010 – Zrinka Serventi, Bibliografija Julijana Medinija s prikazom njegovih radova, *Asseria*, Vol 8, Zadar, 11-94.
- URANIĆ, I., 1991-92 – Igor Uranić, Prilozi o skarabejima srca u Arheološkome muzeju u Zagrebu, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol 24-25, Zagreb, 249-262.
- URANIĆ, I., 1999 – Igor Uranić, Bogovi, duhovi i demoni starog Egipta, Zagreb
- URANIĆ I., 2001 – Igor Uranić, Dubrovačka zbirka egipatskih starina, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol 34, Zagreb, 181-204.
- URANIĆ, I., 2002 – Igor Uranić, Stari Egipat, *Povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, Zagreb
- URANIĆ, I., 2003 – Igor Uranić, Sedam brončanih kipova Harpokrata, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol 36, Zagreb, 191-203
- URANIĆ, I., 2005 – Igor Uranić, Ozirisova zemlja, *Egipatska mitologija i njezini odjeci na zapadu*, Zagreb
- TAKALIĆ, P, K., 2019 – Palma Karković Takačić, Razvoj misterijskih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji, Zadar
- VUČIĆ, J., GIUNIO, K. A., 2009 – Jakov Vučić, Kornelija Appio Giunio, Božanstva i mitološki prikazi na svjetiljkama, *Lux in tenebris*, Katalozi i monografije 7, Zadar

9. Popis ilustracija

Slika 1: Marko Antonije i Kleopatra (K. A. GIUNIO, 2015, 44.)	2
Slika 2: Geografski smještaj antičkog Egipta (preuzeto: I. URANIĆ, 2002, 15.)	3
Slika 3: Egipat uz pojas rijeke Nil (preuzeto: I. URANIĆ, 2002, 16.)	3
Slika 4: Amuleti, uđat, Horusovo oko, skarabeji sa Hvara iz Arheološkog muzeja u Splitu (foto: T. Gatjal)	6
Slika 5: Uđat iz Arheološkog muzeja u Splitu (P. SELEM, 1997, tabla LI, 4.7.)	7
Slika 7: Privjesak s prikazom lava (K. A. GIUNIO, 2018, 96.)	8
Slika 8: Prikaz Sabazija na kalupu iz Kapitolijskog hrama u Zadru (K. A. GIUNIO, 2018, 62.)	9
Slika 9: Ulomak iz knjige mrtvih (preuzeto: https://hr.wikipedia.org/wiki/Knjiga_mrtvih#/media/Datoteka:BD_Hunefer.jpg) ..	10
Slika 10: Natpis Aula Ducenija Gemina iz Narone (preuzeto: K. A. GIUNIO, 2018, 45.)	11
Slika 11: Sveti bik Apis iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku (preuzeto: I. URANIĆ, 2001, 198.)	15
Slika 12: Amulet boga Ozirisa sa zadarske nekropole (preuzeto: K. A. GIUNIO, 2018, 84.) ..	16
Slika 13: Amulet-privjesak u obliku pilastra (preuzeto: K. A. GIUNIO, 2018, 84.)	16
Slika 14: Gema s prikazom Serapisa iz Arheološkog muzeja u Splitu (preuzeto: : http://croato-aegyptica.starapovijest.eu/hr/Predmet/1669)	17
Slika 15: Kasete s prikazima iz Dioklecijanove palače:, 1. mladić sa modijem na glavi, 2. Tycha (Izida), 3. glava ovna, 4. glava bika (preuzeto: I. BABIĆ, 2004, 741.)	19
Slika 16: Peristil Dioklecijanove palače (foto: I. JADRIĆ-KUČAN)	20
Slika 17: Dioklecijanova palača-stupovi i sfinga (foto: I. JADRIĆ-KUČAN)	20
Slika 18: Izida-Hator doji malenog Harpokrata (preuzeto: I. URANIĆ, 2001, 197.)	21
Slika 19: Statua Izide pronađena u antičkoj Aenoni (preuzeto: I. V. BRČIĆ, 2019, 349.)	24
Slika 20: Oltar iz Iadera posvećen Izidi, Serapisu, Liberu i Liberi (preuzeto: I. V. BRČIĆ, 2019, 350.)	25
Slika 21: Oltar iz Varvarie (preuzeto: I. V. BRČIĆ, 2019, 352.)	25
Slika 22: Bista boginje Izide iz Salone (I. V. Brčić, 2019, 355.)	26
Slika 23: Izida iz Narone (I. V. Brčić, 2019, 356.)	27
Slika 24: Keramičke svjetiljke s prikazima Izide i Serapisa (preuzeto: J. VUČIĆ, K. A. GIUNIO, 2009, 35.)	27

Slika 25: Svjetiljka s prikazom kobre i krokodila na obali Nila (preuzeto: J. VUČIĆ, K. A. GIUNIO, 2009, 27.).....	28
Slika 26: Figura Harpokrata sa rogom izobilja iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (preuzeto: T. ŠEPAROVIĆ, N. URODA, 2009, 20.).....	29
Slika 27: Uljanica na stalku sa prikazom Harpokrata (J. VUČIĆ, K. A. GIUNIO, 2009, 43.)	29
Slika 28: Amulet Harpokrata sa nekropole u Iaderu (preuzeto: Š. Perović, 2017, 531.)	30
Slika 29: Svjetiljka s prikazom Jupiter-Amona (preuzeto: J. VUČIĆ, K. A. GIUNIO, 2009, 29.).....	31
Slika 30: Monolitni blok sa protomom Jupiter-Amona (foto: T. Gatjal).	32
Slika 31: Monolitni blok s protomom Jupiter-Amona sa Zadarskog foruma (foto: T. Gatjal).	32
Slika 32: Glava Jupitera Amona iz Arheološkog muzeja u Splitu (preuzeto: N. CAMBI, 1980, 43.).....	33
Slika 33: Amulet Anubisa iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku (preuzeto: I. URANIĆ, 2001, 200.).....	34
Slika 34: Skarabej iz Arheološkog muzeja u Zagrebu (preuzeto: I. URANIĆ, 1991/1992, 257.)	35
Slika 35: Brončani kipić božice Bastet iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku (preuzeto: I. URANIĆ, 2001, 192.).....	36
Slika 36: Prikaz Hermesa-Thotha iz Arheološkog muzeja u Splitu (preuzeto: http://croato-aegyptica.starapovijest.eu/hr/Predmet/2260).....	37
Slika 37: Amulet Thotha od fajanse u Arheološkom muzeju u Dubrovniku (preuzeto: I. URANIĆ, 2001, 199.).....	37
Slika 38: Privjesak-amulet sa prikazom Abraksasa (preuzeto: K. A. GIUNIO, 2018, 90.)	38
Slika 39: Sfinga na peristilu Dioklecijanove palače (preuzeto: https://croatia.hr/hr-HR/dozivljaji/kultura-i-bastina/zanimljivosti/egipat-u-splitu-kako-je-sfinga-stigla-u-dalmaciju)	39
Slika 40: Ušebti od fajanse iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku (preuzeto: I. URANIĆ, 2001, 202.)	40
Slika 41: Aegyptiaca sa nekropole na Relji u Iaderu (preuzeto: K. A. Giunio, 2018, 17.)	41
Slika 42: Brončana posuda u obliku Besa iz Oklaja (preuzeto: P. SELEM, 1997, tabla XXXII, 2.56.).....	42